

АНГЛИС ТИЛИНДЕГИ АТООЧТУКТАРДЫН КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ АТООЧТУКТАРГА ДАЛ КЕЛҮҮСҮ ЖАНА АЛАРДЫН КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕ БЕРИЛИШИ

Макалада салыштырма тил илиминин азыркы учурдагы курч маселелеринин бири болгон англис тилинен кыргыз тилине түз которуу иштеринин негизинде англис жана кыргыз тилдериндеги атоочтуктардын окшоштуктары жана айырмачылыктары жана атоочтуктардын англис тилинен кыргыз тилине которуудагы кыйынчылыктар жана алардын чечилиш жолдору каралган.

Тил кубулушу бүгүнкү мезгилдин талаптарына жараша көп өзгөрүүгө дуушар болууда, анткени башка тилдердеги жетишкендиктер, көптөгөн жаңы ыкмалар, технологиялар, социалдык-экономикалык жана саясий реформалык инновациялар да тил илимине чоң таасир калтырууда.

Адамдын тил аркылуу ойлонуусу, дүйнөнү таанып билүүсү ар түрдүү тилдерде кандайча ишке ашарын аныктап, жалпы тилдик мыйзамдарды негиздеп чечүүдө ар түрдүү тектеш жана тектеш эмес тилдерди салыштырып изилдөөнүн зор маанилүүлүгү белгилүү бир топ илимпоздор тарабынан бир нече кылымдардан бери эле айтылып келе жатат (Раск, Мейе, Грим, Востоков, Жирмунский, Серебренников, Иванов ж.б).

Англис тили флективдүү тилдер тобуна жана кыргыз тили агглютинативдүү тилдерге киргенине карабастан, көптөгөн лингвисттер жана илимпоздор тарабынан салыштырылып келинген. Эки тил келип чыгышы боюнча таптакыр башка болгонуна карабастан, алардын ортосундагы жакындыгын белгилөө жана алардын дал келүүчү учурларын, ошондой эле айырмаланып турчу учурларын далилдөө биз үчүн абдан кызык жана узак убакытты талап кылуучу маселе болуп саналат.

Атоочтук кандай сөз түркүмү?

Белгилүү бир убакытка тушташ кыймыл-аракетти заттын белгиси катарында көрсөтүүчү этиштин грамматикалык туунду формалары **атоочтуктар** деп аталат. Атоочтуктар затты кыймылдык белгиси боюнча көрсөтүү, аныктоо зарылдыгынан келип чыккан.

Атоочтуктар деп сын атоочтун, тактоочтун жана этиштин маанисине ээ болгон этиштин жаксыз формасы аталат.

Сын атооч, тактооч жана этиштин маанисин аткаргандыктан, сүйлөмдө ар кандай сүйлөм мүчөлөрү боло алат.

Атоочтуктун кайсы гана формасы болбосун, англис тилинде да, кыргыз тилинде дагы сөздүн туундусу этиш болуп эсептелет.

Англис тилиндеги атоочтуктардын кыргыз тилиндеги атоочтуктарга болгон окшоштугу

1. Сын атооч сыяктуу «кайсы?», «кандай?» деген суроолорго жооп берүү менен заттын белгисин билдирип, аныктоочтун милдетин аткарат. Мисалы: кыргыз тилинде: *Күндүн жааганы калындады.* Англис тилинде: *The playing boy is my brother.* Ойноп жаткан бала менин бир тууганым.

«Жааганы» жана «ойноп жаткан» атоочтуктарынын туундусу болуп этиш эсептелет да, аныктоочтун милдетин аткарышат.

2. Мезгилдик маанилерине карата атоочтуктар: а) өткөн чактык атоочтук жана б) учур чактык атоочтук болуп бөлүнөт:

а) Кыргыз тилинде өткөн чактык атоочтук деп айтылса, ал эми англис тилинде Participle 2 же Past participle өткөн чактык атоочтукту туюндурат. Мисалы: кыргыз тилинде: *Аскерге кеткен уулунан кат алды.* Англис тилинде: *We saw a wall built many hundred years ago. Биз бир нече жүз жыл мурун курулган дубалды көрдүк.* «Аскерге кеткен», «курулган» атоочтуктары мурда болуп өткөн кыймыл –аракетти заттын белгиси катарында көрсөтүшөт.

б) Кыргыз тилинде учур чактык атоочтук десек, англис тилинде Present participle же Participle1 учур чактагы атоочтукту туюндурат. Мисалы: кыргыз тилинде *окуп турган кыз, жазып отурган кыз.* Англис тилинде: *The playing girl-ойноп жаткан кыз.* «Окуп турган», «жазып отурган» жана «ойноп жаткан» атоочтуктары учур чакты туюндурушат. Кыргыз тилиндеги –ган формасы англис тилиндеги учур чактык атоочтук Participle1га да, өткөн чактык атоочтук Participle 2 да дал келүүчү учурлары бар. Мисалы: кыргыз тилиндеги учур чактык атоочтукту көрсөткөн сүйлөмдө: *Күндүн жааганы калындады* болуп жаткан ойду билдирсе, англис тилиндеги сүйлөмдө колдонулган атоочтук Participle1; *The playing boy is my brother* - ойноп жаткан бала менин бир тууганым. «Ойноп жаткан» атоочтугу учур чакты туюндурат, жыйынтыгында, эки сүйлөмдө тең атоочтуктар учур чакты туюндуруп турушат.

Кыргыз тилиндеги өткөн чакты туюндурган сүйлөмдө: *Аскерге кеткен уулунан кат алды.* -кен мүчөсү –ган формасынын өзгөрүлгөн түрүнөн түзүлдү жана өткөн чакты туюндурат. Англис тилиндеги сүйлөмдө: *We saw a wall built many hundred years ago- Биз бир нече жүз жыл мурун курулган дубалды көрдүк.* Атоочтуктун –ган формасы өткөн мезгилди туюндурат. Башкача айтканда, кыргыз тилиндеги –ган формасы учур чакты жана өткөн чакты туюндуруу менен англис тилиндеги Participle 1 жана Participle 2 га дал келүүчү учурлары көрсөтүлдү.

3. Англис тилиндеги атоочтуктардын түзүлүш жолу, албетте, таптакыр башкача, бирок сүйлөмдө которууда кыргыз тилиндеги атоочтуктар -ган мүчөсүнүн негизги этишке жалганышы менен түзүлсө, англис тилиндеги атоочтуктар кыргыз тилине которулганда -ган формасы менен которулат. Мисалы: *Standing girl-турган кыз.* «Турган»- атоочтугунун негизи «тур» этиши, англис тилиндеги сүйлөмдү кыргыз тилине которууда -ган мүчөсү менен которулду. Мисалы: *Seeing them I remembered... Аларды көргөндө эстедим...* Атоочтук-ган мүчөсүнүн формасы –гөн негизги этиш «көргө» уланды.

4. Атоочтуктардын тангыч түрлөрү. Англис тилинде атоочтуктардын алдына -not тангыч бөлүкчөсү коюлса, кыргыз тилинде негизги этишке –ба(-па) тангычы ага атоочтуктун -ган формасы жалганат да, «эмес» деген тануу маанисин туюндурат. Ошондой эле кыргыз тилиндеги –а, -е, -й+элек атоочтук формасы дагы сүйлөмдө танууну туюндурат да, мааниси жагынан иш жүзүнө аша элек кыймыл-аракетти заттын белгиси катарында көрсөтөт. Англис тилинде сүйлөмдө атоочтуктардын алдына -not тангычы коюлса, кыргыз тилине которууда -ба(-па) тангычы жана –а-е-й+элек атоочтугунун формасына дал келет. Мисалы: *The letter not being written-кат жазылбагандыктан* деп –ба тангычынын жардамы менен түзүлүп, «эмес» деген маанини түшүндүрүүдө, б.а., биз- *кат жазылган эмес* деп которсок да туура келет. Ал эми туюк мамилесинде: *The letter has not been written-кат жазыла элек болгондуктан*, кат дагы эле жазыла элек экендигин билдирип, кыргыз тилиндеги –а –е-й+элек формасына дал келүүдө. Кыргыз тилинде: *Аскерге кеткен уулунан кат алды* деген сүйлөмдө *кеткен* деген атоочтуктун терс маанисин туюндуруу үчүн –ба (-па) тангычы жалганса, *-аскерге кетпеген* уулу –деп айтылат да, «кетпеген» деген сөз танууну туюндурат. -пе тангычы –ба(-па)нын сөзгө карата өзгөрүүсүн түшүндүрөт.

Англис тилиндеги атоочтуктардын кыргыз тилиндеги атоочтуктардан айырмасы

Англис тилиндеги атоочтуктардын учур чагы –ing мүчөсү, өткөн чагы –ed мүчөсүнүн негизги этишке жалгануусу менен түзүлөт. Мисалы: *Playing girl* - *ойноп жаткан кыз*, *standing girl* - *турган кыз*, *played game* - *ойнолгон оюн ж.б.* Туура этиштерге өткөн чактагы атоочтук-ed мүчөсү уланса, туура эмес этиштерди атайын сөздүктөрдөн кароо же эске тутуп калуу зарыл. Мисалы: *broken cup* - *сынган чыны*, *stolen flower* - *уурдалган гул*. «Broken» жана «stolen» атоочтуктары туура эмес этиштен түзүлгөндүктөн, –ed мүчөсү жалганган жок.

Англис тилиндеги атоочтуктардын өтмө жана өтпөс этиштерге ылайыктуу формалары бар. Өтмө этиштерден түзүлгөн атоочтуктар жай жана туюк мамиледе боло алат. Жай мамилеси: *The playing girl* - *ойноп жаткан кыз*, учур чакты билдирсе, өткөн чагы *translated text* - *которулган текст* болуп которулат. Туюк мамилеси: *The letter being written*-*кат жазылгандыктан* деп которулат. Башкача айтканда, туюк мамилеси жардамчы этиш *to be* нин жардамы менен түзүлүп, атоочтуктун алдына коюлат.

Өтпөс этиштердин атоочтуктарынын формалары жай мамилесинде гана колдонулат. Мисалы: *The falling toy* - *кулап бараткан оюнчук*, учур чакты туюндурса, откон чагы: *The fallen toy*-*кулаган оюнчук*, өткөн чакты туюндурат.

Кыргыз тилиндеги атоочтуктардын англис тилиндеги атоочтуктардан болгон айырмасы

Кыргыз тилиндеги атоочтуктардын түзүлүш формалары –ган учур чакты, өткөн чакты жана келер чакты туюндуруу касиетине ээ. Мисалы: *Күндүн жааганы калындады* учур чакты туюндурат. *Аскерге кеткен уулунан кат алды*, -кен мүчөсү –ган формасынан жасалды жана өткөн чакты туюндурат. «*Иче турган ашыңа какырба да, түкүрбө*». Турган атоочтугу келечекте иче турган ашы тууралуу кеп болуп жаткандыгын билгизет.

Атоочтуктун –ар,-а-е-й+элек формалары келер чакты туюндурат, ошондой эле –а-е-й+элек формасы англис тилиндеги сүйлөмдү которуудагы тангыч түрүн туюндурат. Мисалы: *Иштеле элек иш бар*. Мааниси жагынан иш жүзүнө аша элек кыймыл-аракетти заттын белгиси катарында көрсөтөт. *Барар жерибиз алыс болгондуктан, үйгө көп айланчыктабай, эрте жарыкта жолго түштүк*. «Барар» атоочтугу сүйлөмдө келер чакты туюндурат, б.а., келечекте бара турган жери тууралуу кеп болуп жаткандыгын билгизет.

Англис тилиндеги атоочтуктар өтмө жана өтпөс этиштерге карата түзүлсө, кыргыз тилиндеги атоочтуктун эң негизги формалары болуп, -ган,-ар,-а-е-й+элек эсептелет.

Жогоруда биз эки тилде тең атоочтуктар кандай түзүлөт жана бир тилден экинчи тилге которууда маанилериндеш, чак категорияларындагы болгон окшоштуктарын жана айырмачылыктарын, атоочтуктун өткөн чактагы, учур чактагы, тангыч түрлөрүн которуудагы окшоштук формаларын карадык.

Типологиялык жактан агглютинативдүү топко кирген түрк тилдериндеги кыргыз тилинин сөз түркүмдөрү (биздин учурда атоочтуктар) англис тили сыяктуу флективдүү тилдердеги сөз түркүмдөрүнө караганда, бир топ өзгөчөлүктөргө ээ экендигин жана ошол эле учурда алардын англис тилиндеги сөз түркүмдөрүнө «жакындаштырылганын» түркологдор белгилешкен.

Жалпысынан алганда, англис жана кыргыз тилдериндеги сөздөрдүн морфологиялык составын аныктоо көп кыйынчылыктарды деле жаратпайт. Ушул белгилерди эсепке алганда, салыштырып жаткан эки тилдеги морфологиялык система абдан жакын.

Англис тилиндеги Participle деп аталган атоочтук кыргыз тилине которуудагы маанисин сактап калуусу, эң негизги касиети сүйлөмдө аткарган милдети жана туундусу болуп этиш эсептелгендигинде. Жалпысынан, синтаксистик сөз айкаштары «атоочтуктар» сүйлөм мүчөлөрүнүн тартиби, синтаксистик айкалыштары, башкаруу, ыкташуу, ээрчишүү байланыштары боюнча эки тилде окшош мүнөзгө ээ.

Адабияттар:

1. Сыдыков Ж., Акжолова З. Лингвистика: Типология Терминология. –Бишкек, 2005.
2. Турсуналиев Т. Англис тилинин грамматикасы. –Бишкек: Мектеп, 1987.
- 3 Крылова И.П. Гордон Е.М. Грамматика современного английского языка. – Москва, 2000.
4. Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков Издание третье / Под редакцией М.Д.Резвевой. –Москва: Физматлит, 2000.
5. Структурные и функциональные типы сложных предложений. –Новосибирск, 1982.
6. Кудайбергенов С., Давлетов С. Азыркы кыргыз тили. Морфология. –Фрунзе: Мектеп, 1987